

1905-Cİ İLDƏ TİFLİSDƏ TÜRK-ERMƏNİ QIRĞINI
(Arxiv sənədləri və 1905-ci il dövrü mətbuat yazıları əsasında)

Dr. Fəxri VALEHOGLU

(Əvvəli ötən saylarda)

24 noyabr

24 noyabrda səhər tezdən türk məhəllələrinin güllə yağmuruna tutulması davam edir.

Səhər saat 12:00-da Kommersiya məktəbinin yanında bir qrup erməni yolla gedən bir türkün üstünə cumub onu vəhşicəsinə qətlə yetirir [1, fond 115, siyahı 1, iş №519]. Peska küçəsində ermənilər tərəfindən 5 türk öldürülür, onlardan ikisinin cəsədini Mixail xəstəxanasına aparırlar, üçünün cəsədini isə Kürə atırlar [1, f. 115, s. 1, iş №516].

Həmin gün hərbi hospitala 1 nəfər ölü və 9 nəfər yaralı, Mixail xəstəxanasına isə 15 yaralı (Muxtar Əbdürrəhman oğlu, Qarapet Karelyants, Yakov Tairov, Arşak Xaçaturov, Georgi Mqaloblişvili, Aleksandr Qriqoryants, Siro Avdalov, Maqomed Sarkisyants, Poqos Vartanov, Saak Abramov, Saak Xanukov, Venyamin Sergeev, Timofey İzyumov, Georgi Oskanov və Zeynal Səmədov) gətirilir [4, №293].

"Tsnobis purtseli" qəzeti 24 noyabrda ümumilikdə 9 nəfərin öldüyünü, 26 nəfərin isə yaralandığını yazırdı [2, 2958].

Yenə də türklərə məxsus ticarət obyektləri və yaşayış evləri ermənilər tərəfindən talan olunur. Gündüz saat 1 radələrində Tiflisdə qərar tutan təqribən 100 nəfər Yelizavetpol (Gəncə) ermənisi Məşədi Ələsgər Hüseynovun Panaseviç küçəsində, Nalbandovun evində yerləşən mənzilinə hücum edib onu qarət edir. Hücumçulardan heç kəsi ələ keçirmək mümkün olmayır [4, №295]. Surp-Karapet dərəsində Abbasov və Məmmədov soyadlı şəhər sakinlərinin evləri qarət olunur [1, f. 115, s. 1, iş №516].

Həmin gün gecə Avçala küçəsində Güney Azərbaycandan olan bir türkə məxsus çüvəkçi (çusttikilən atelye) talan edilir, Salah Həsən oğlunun Mixail küçəsi 26 ünvanında, Abuladzenin evində yerləşən baqqal dükandan kilidaçan vasitəsilə oğurluq edilir [4, №295], Lazarovun hazır geyim mağazası qarət edilir və oradan 100 paltó aparılır.

Tiflis Mühafizə Şöbəsinin Tiflis polismeysterinə ünvanladığı 25 noyabr 1905-ci il tarixli, 2402 sayılı məktubdan bəlli olur ki, 24 noyabrda günorta saat 3:40-da erməni daşnakları əllərində revolver Yelizaveta küç. 38-də yerləşən həyətə girib burada türklərin yaşayıb-yaşamadığını soruşurlar və "yox" cavabı aldıqdan sonra evin nömrəsini yazıb çıxırlar [1, f. 17, s. 2, 557, vv. 47].

Borçalı-qarapapaq türklərinin onlara hücum edəcəyi barədə şəhərdə yayılmış yalan şayiələrdən təşvişə düşən ermənilər şəhərin gürcü və rus məhəllələrində daldalanırlar. Erqeli imzalı müəllif "İveriya"nın səhifələrində bu barədə yazırdı:

"...Aym 24-ü səhər açıldı. Sololakdan arabalar bir-birinin ardınca Kukiya və Vera tərəfə gedirdi. Soruşdum ki, bu nədi? Sololak ermənilərinin hamısı qaçıb canını qurtarır, çünki tatarlar onları qırmaq istəyirlər, ona görə bəlkə gürcü və rus məhəllələrində necəse canlarını qurtara bilələr cavabım aldım" [3, №213].

Baş verən hadisələrlə bağlı sosial-demokratlar tərəfindən Naxalovkada yenidən xalq mitinqi təşkil olunur. Mitinqdə qətnamə qəbul olunur və aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- 1.Dinc sakinlərin qorunması üçün xalq drujinalarına silah verilsin;
- 2.Şəhərdə qayda-qanun yaradılması həvalə olunmuş əsgərlərin komandanları siyasi partiyalarla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərsin.

Daha sonra mitinq iştirakçıları qanlı hadisələrin qarşısının alınması məqsədilə bir daha şəhərin VI məhəlləsinə sülh yürüşü etmək istəyirlər. Şəhər başçısı vəzifəsinin icraçısı V. Çerkezov bu yürüşə hərbcilər vasitəsilə müdaxilə edilməsindən və bir bədbəxtliyin başqası ilə əlavə olunmasından narahat olaraq məsələni qubernatora məruzə edir. Qubernator yenə də fəhlələrin VI məhəlləyə yürüşünün əleyhinə olur.

Mitinqlə bərabər, başqa-başqa idarələrdə də məsələnin həlli yolları aranır. Şəhər icra idarəsinə tökülüb gəlmiş xeyli adam Çerkezovdan qan tökümünün qarşısının alınması üçün təcili tədbirlər görməyi xahiş edirdi.

Eyni anda "Vozrojdeniye" qəzetinin redaksiyasında ictimaiyyət nümayəndələrinin Tiflisin bütün siyasi təşkilatlarının sosial-demokratların, droşakistlərin (daşnakların digər adı F.V.), federalistlərin rəhbərləri ilə görüşü keçirilirdi. Tiflis polismeysterinin də iştirak etdiyi tədbirdə Naxalovka mitinqində qəbul olunmuş qətnamə və tələblər dəstəklənir. Sosial-demokratların nümayəndəsi deyir ki, onların partiyası silah alandan sonra rus ordusu (hökumət ordusu nəzərdə tutulur F.V.) ilə birləşib bərabər fəaliyyət göstərməyə hazır, ancaq bu ordu xalq ordusunun komandanlığına tabe olmalıdır. Droşakistlər deyir ki, onlar hökumətdən silah almayacaq, çünki öz silahları özlərinə yetər. Federalistlər istəyir ki, hökumətin verdiyi silah bütün partiyalar arasında bərabər şəkildə bölünsün, bundan başqa sosial demokratlardan fərqli olaraq rus ordusu ilə birləşməyin əleyhinə çıxırlar. Partiya nümayəndələrini dinlədikdən sonra polismeyster söz alaraq deyir: "Xalqın və partiyaların hökumət ətrafında

birləşməsi çox vacibdir. Mən sizin aranızda vasitəçi olacağam. Mən canişinə hər zaman deyirdim ki, sizə silah vermək lazımdır, yoxsa onsuz da xalq özü silah tapacaq və əsgərlərlə xalq arasında qan töküləcək. Canişin bunu dəstəkləməirdi... Gecə-gündüz canişini inandırmağa çalışırdım ki, ordu hissələrini şəhərə çıxarmaq olmaz. Təsəvvür edin, indi canişinin yanında ermənilərin deputasiyası (nümayəndələri) var. Onlar xahiş edir ki, Tatar meydanına əsgərlər və toplar göndərin. tatarları güllələyib öldürün. Mən canişini inandırdım ki, ordu göndərmək olmaz, yoxsa 22 oktyabrdan daha pis gün olar. Dedim ki, xalq və partiyalar birləşib bu qan tökülməsinin qarşısını ala. İndi bundan sonra birləşməyinizi xahiş edirəm və onda canişin tüfənglər verilməsi barədə sərəncam verəcək, amma sülh yaranandan sonra bu silahlar yenə geri qaytarılmalıdır".

Partiyaların nümayəndələri polismeysterin təklifini hökumət ordusunun xalq drujinalarının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməsi şərti ilə razılıqla qarşılayıb qəbul edirlər. Polismeyster partiyalara öz təşəkkürünü bildirib məsələni müzakirə etmək üçün canişinin yanına gedir. Bir müddət sonra xəbər gətirirlər ki, canişin siyasi təşkilatların yaratdığı drujinalara silah verməyə razıdır. Dərhal sosial-demokratlardan İ. Ramişvili silahları götürmək üçün canişinin yanına göndərilir. Canişin Ramişvilidən silahların sülh bərpa olunandan sonra hökumətə qaytarılacağı barədə şərəf sözü verməsini istəyir. Ramişvili canişinin istəyini yerinə yetirir və axşamüstü silahları təhvil alır.

Həmin gün Tiflisdə bütün siyasi təşkilatlar öz adamların silahlandırır. Əvvəlcə kifayət qədər patronla birlikdə 500 tüfəng (berdanka), bir neçə müddətdən sonra isə daha 700 tüfəng paylanılır.

Əldə olunmuş razılığa baxmayaraq, silahlı drujinalar bir-birindən sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Bir ara hər siyasi partiyadan nümayəndələr seçib xüsusi komitə yaradılmasına cəhd göstərilir. Sosial-demokrat fəhlə partiyasının bu xüsusi komitəyə rəhbərlik etmək iddiası drujinaların birgə fəaliyyətinin təşkili yönündə bütün cəhdləri boşa çıxarır. Digər siyasi partiyalar sosial demokratların rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmək istəyirlər.

Tiflis Mühafizə Şöbəsinin rəisi öz məruzəsində bildirirdi ki, «Tiflisdə «droşakist»lərin və «hncəkist»lərin (erməni sosial-demokrat «Hncək» («Zəng») partiyasının üzvlərinin FV.) drujinaları berdankalarla, «Mauzer» tüfənglərilə və revolverlərlə silahlanıblar. Bununla yanaşı, xüsusi şəhər özünümüdafiə dəstələri təşkil olunur. Onun tərkibinə orta təhsil məktəblərinin tələbələri və başqa-başqa özəl müəssisələrdə işləyənlər daxildir. Artıq bu dəstələrə 800 nəfər yazılıb. Arzu edənlərin sayı üç minə yaxınlaşır. Özünümüdafiə dəstələrinə xüsusi komitə rəhbərlik edir və ona fərqli inqilab fraksiyalarının hərəsindən iki nəfər daxildir » [1, f. 83, s. 1, iş №32].

Xalq drujinalarının silahlandırılması şəhər həyatını nisbətən canlandırır. Mağazalar, dükanlar və digər müəssisələr açılır. Əhali azacıq rahat nəfəs alır.

Tərkibi əsasən fəhlələrdən ibarət olan "sotnyalar" (yüzlüklər), batalyonlar və başqa tipli silahlı birliklər bellərindən tüfəng asıb küçələrdə patrulluq etməyə başlayırlar. Sülhməramlı drujinaçmilislər iki-iki, üç-üç üzərində qırmızı xaç düzəldilmiş və ağ bayraqlar asılmış faytonlarla şəhəri dolaşır, yolüstü qarşılarına çıxan şübhəli adamları saxlayıb üst-başlarını arayıb, silah tapdıqları təqdirdə əllərindən alırlar.

24 noyabrda axşam saat 7-də belə bir hadisə baş verir. Ruhani məktəbinin yanında bir erməni revolverlə havaya iki atəş açır. Bu erməni mühafizəçi milis Avcala küçəsində tutur və nə üçün atəş açmasının səbəbini soruşur. Erməni deyir ki, guya küçə ilə getdiyi zaman ona kimsə revolverdən güllə atıb və o da özünü müdafiə etmək üçün cavab verib. Ancaq milislər revolveri yoxlayıb müəyyən edirlər ki, hər iki gülləni erməninin özü atıb. Ona görə də onu həbs edib sosial-demokrat təşkilatına təhvil verirlər [3, №215].

Həmin axşam drujinaçılar tərəfindən sosial-demokrat fəhlə partiyasının qərargahına türkləri öldürməkdə şübhəli bilinən iki nəfər tutulub gətirilir. Onlardan biri Tiflis alayının əsgəri, o biri isə "Droşakist" ("Daşnaksütyun") partiyasının üzvü idi [3, 213].

24 noyabr gecəsi Tiflisdə sakitçilik olur. Şəhər məhəllələrinin hamısında qayda-qanunu milis dəstələri təmin edir. Türk və erməni məhəllələrinə başqa məhəllələrə nisbətən daha güclü dəstələr ayrılmışdı. Həmin gecə milislər dükan və mağaza yarmaq istəyən bir neçə cinayətkarı həbs edib öz təşkilat bürolarına aparırlar.

"Tsnobis purtseli" qəzetinin məlumatına görə, 22-24 noyabrda Mixail xəstəxanasına 19 ölü (15 müsəlman, 3 erməni, 1 gürcü) və 32 yaralı (əksəri türk) gətirilmişdir. Bu yaralılardan Sandro Maziaşvili, Qiorqi Mqaloblişvili və adı müəyyən edilməyən bir türk ölü [2, №2957]. Üç gün davam edən döyüşlər nəticəsində şəhərin türk sakinləri içərisində itkin düşənlərin, xəstəxanaya aparılmayan ölü və yaralıların sayı da çox olur.

25 noyabr

25 noyabrda Tiflisdə vəziyyət əvvəlki günlərlə müqayisədə sabit olur, şiddətli atışmalar baş vermir. Şəhərin müxtəlif hissələrində sülh çağırışlı mitinqlər təşkil olunur.

Şəhər icra idarəsi qarşısında keçirilən mitinqdə şəhər başçısının müavini knyaz V.Çerkezov xalqa müraciət edərək deyir: "Ay camaat! Tatarlarla ermənilərin qarşılıqlı qırqırması çox kədərləndiricidir. İnsanların qırqırmasının qarşısını alınması vaxtdır. Kimin erməninin, tatarın və ya başqasının günahkar olmasını axtarmayaq. İndi bu iki toplumu barişdirəq, çünki daha zəruri və həlli vacib işimiz var, bu iş xalqın azad olmasıdır" [3, №213].

Başqa çıxışçılar da xalqı birliyə və qan axıdılmasının qarşısını almağa çağırır. Axırda boğazından qırmızı xaç asılmış bir nəfər çıxıb deyir ki, niyə burada dayanmışıq, niyə vaxt itiririk, gedək hər iki tərəfi xilas edək. Bundan sonra mitinq iştirakçıları hərəkətə keçir və qanlı hadisələrin baş verdiyi məhəllələrə üz tutur.

Sosial-demokratların Naxalovka mitinqində 20 minə yaxın adam iştirak edir. Həmin gün gürcü sosialist-federalistlərin türklərə və ermənilərə müraciətinin bu məzmununda intibahnaməsi yayılır: "İntiqam hissi ilə yaşamayın, onun vaxtı deyil, yoxsa bütün var-gücümüzə ayağa qalxıb mənasız düşmənçiliklə ümumi işimizi məhv edənləri məhkum etməyə məcbur olacağıq" [3, №214].

Dəmir yolu işçilərinin mitinqində isə aşağıdakılar qərara alınır: 1) Dəmir yolu işçilərinin hərbi və sanitariya dəstələri yaradılsın; 2) Bu dəstələr sosial-demokrat fəhlə təşkilatının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərsin və 3) Dəmir yolu idarəsinin rəis müavinindən xahiş edilsin ki, təcili onlara silah versinlər. Sonuncu məsələ ilə əlaqədar mitinqçilər dəmir yolu idarəsinin rəisi müavininin yanına nümayəndələr göndərilər. Bu nümayəndələrə söz verilir ki, onlar üçün canından 250 berdanka tüfəngi və revolver istənəcək.

Qırğında zərər görmüşlərə köməklik göstərilməsi məqsədilə keçirilən toplantıda Tiflis şəhər bələdiyyəsinin müalicəxanalarının feldşerlərinə göstəriş verilir ki, yaralanıb zərər çəkənlərə təmənnəsiz tibbi yardım etsinlər.

GMTA-da saxlanılan bir sənəddən 25 noyabrda Cənubi Azərbaycan əsilli dörd türkün Məmməd Cəfər oğlu, Məmməd Həsən oğlu, Məmmədli Rəhimli oğlu və Xamməd Cəfər oğlunun erməni qüruhu tərəfindən Peska küçəsində öldürüldüyü bəlli olur [1, f. 115, s. 1, iş №519].

Mixail xəstəxanaya əvvəlki gün baş vermiş toqquşmalarda yaralanmış Əziz Əhməd oğlu və Arşak Karapetov adlı şəxslərin və 4 erməninin meyiti gətirilir.

Həmin gün Tiflis dəmiryolu vağzalında milislər bir gürcü və bir erməni tutub sosial-demokrat fəhlə partiyasının qərargahına verirlər. Onlar vağzala gəlmiş bir türkün revolverini əlindən aldıkları üçün suçlu hesab olunurdu. Həmin gün milislər eyni cinayətdə təqsirləndirilən daha bir neçə nəfəri və dükənləri qırıb oğurluq etmək istəyən bir neçə kürdü həbs edirlər [3, №214].

"İveriya" qəzeti 29 noyabr 1905-ci il tarixli sayında 23 noyabr gecəsində və 24 noyabrda Tiflisdə baş verən hadisələrə yenidən toxunaraq "Tiflisdə qırğın" rubrikası altında yazırdı:

"23 noyabrda gecə 6-cı polis məhəlləsində zaman-zaman tüfəng və revolverlərdən istifadə edərək atışdılar, ancaq buna heç kəs fikir vermirdi, çünki belə hadisələr son zamanlar adi bir hal alıb. Gecə həmin məhəllədə hansısa naməlum şəxslər tərəfindən tatarların dükənləri və mağazaları talanmış, mal və pul aparılmışdır.

24 noyabrda səhər şəhərdə sakitçilik idi. Yavaş-yavaş şəhərin orta hissəsində yerləşən tatar dükənlərindən başqa bütün dükənlər açıldı. Zavodlarda, mətbəələrdə və dəmiryolunun əsas emalatxanalarında iş yenidən başladı. Əvvəlki gün qorxuya düşmüş ermənilər 6-cı polis məhəlləsi və Sololakdan şəhərin digər məhəllələrinə qaçdılar.

Saat 9-da Vorontsovun heykəli yanına elektron tramvay vaqonlarını gətirdilər. Konduktorlar dedi: "İndicə atışma yenidən başladı. İlk əvvəl atışma hamamlar tərəfdən başladı və hazırda revolver və tüfənglərdən aramsız atışlar 6-cı polis məhəlləsinin tamamından eşidilir".

6-cı məhəllədə baş verən atışma şəhərin orta hissəsində eşidilirdi. Şəhərin orta hissəsində ermənilər bir neçə tatarı öldürdü.

6-cı polis məhəlləsində atışma həmin gün daha güclü idi, nəinki ikinci gün.

Yenidən hamı işləməyin başını buraxdı. 5 saniyəyə bütün dükən və mağazalar bağlandı. Fəhlələr cəld 6-cı polis məhəlləsinə silahlı dəstələr və sanitariya qrupu göndərdilər...

Təxribatçıların ermənilərlə tatarlar arasında yenidən qırğın salmağa çox cəhd göstərmələrinə baxmayaraq 25 noyabr sakitçilik idi. Bu təxribatçıların əksəri xalq tərəfindən tutulub məsuliyyətə cəlb olunmaları üçün siyasi təşkilatlara verildi...

Şəhərdə çoxlu həyəcanlı sədalar yayılırdı. 25 noyabrda səhər tezdəndən şəhərə səs yayıldı ki, Soğanlıqdan Tiflisə erməniləri öldürmək üçün silahlı tatarlar gəlir. Tatarların qarşısına çıxmaq üçün gecikmədən ictimaiyyətdən nümayəndələr seçib göndərdilər. Eyni zamanda ordu da göndərdilər, hansı ki, əgər tatarlar nümayəndələrə inanmasalar və şəhərə girməyə can atsalar, güc tətbiq etməliydilər. İş sülhlə yekunlaşdı...

Axşam Nəftluq həndəvərində yaxın kəndlərdən Tiflisə gəlmiş tatarlar düşərgə qurdu. Ermənilərin məhəlləsində həyəcan signalı çalındı. Bununla əlaqədar sosial-demokrat partiyası Nəftluğun o üzünə nümayəndələr göndərdi, Onlar tatarlara başa saldı ki, şəhərdə qırğın-filan yoxdur, şəhərə girməsinlər" [3, №214].

Canışın yanında son günlərdə şəhərdə baş vermiş olayların qarşısının alınması məqsədilə yaradılmış xüsusi məşvərət şurasına (sədri maliyyə nazirliyinin nümayəndəsi Cunkovski) şəhər duması ermənilərdən A.İ. Xatisov və S.S. Arutinovu, ruslardan N.N. Ostroqorski və M.N. Veselozorovu, gürcülərdən isə knyaz V.N. Çerkezov və S.F. Çrelayevi seçir. Şuraya müsəlmanların seçimini isə дума müsəlman cəmiyyətinin öhdəsinə buraxır. "Kavkaz" qəzetinin 6 dekabr 1905-ci il tarixli sayından bu şuraya müsəlman əhalisi tərəfindən şəhər dumasının qlasını (şəhər dumasının üzvü), mühəndis Rəhim bəy Axundov və Tiflisdə azərbaycanca yayımlanan "Şərqi-Rus" qəzetinin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin (1846-1931) seçildiyi bəlli olur.

Borçalıdan silahlı türklərin gəlməsi barədə Tiflisi günlərdir bürüyən şayiələr həqiqətə çevrilir. 25 noyabrda şəhər ətrafında düşərgə salan Borçalı atlılarının bəziləri həmin gecə müxtəlif vasitələrdən və gizli yollardan istifadə edərək şəhərə daxil olurlar. Onların içərisində illərdir ermənilərin qorxulu rəyasına çevrilmiş Borçalı qarapapaq qaçaqları da çox idi.

26 noyabr

26 noyabrda Tiflisə səs düşür ki, 200-dən çox başdan ayağa kimi silahlanmış Borçalı türkü şəhərə soxulub və onlar bu gecə erməniləri qırmağa hazırlaşlar. Bundan qorxuya düşmüş ermənilər şəhər dumasının önünə toplaşlar. Qeyd olunan məsələni müzakirə etmək üçün dumada qlasniların müşavirəsi təyin olunur.

"Kavkaz" qəzetinin yazdığına görə, müşavirədə sosial-demokrat fəhlə təşkilatının rəhbəri qlasniları sakitləşdirməyə çalışır və əmin edir ki, türklərin heç bir hücumu olmayacaq. Qlasnilardan bəziləri, hətta fəhlə təşkilatının üzvlərindən biri 200 nəfər silahlı türkün şəhərə soxulması faktını təsdiq edir. Digərləri isə deyirlər ki, bu hələ avanqarddır (ön dəstədir), onun arxasınca Soğanlıq yaxınlığından 5000 tatar gəlir. Məlum olur ki, Borçalı qarapapaqlarının Tiflisə daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə hökumət tərəfindən şəhərin Borçalı tərəfdən girişinə öncədən qoyulmuş mühafizə dəstələrindən əlavə, kəşfiyyat və kavaləriya (süvari) dəstələri də göndərilmişdir. Bu sonuncular canişinə məlumat vermişlərkə, şəhər ətrafında heç bir silahlı kütlə aşkar olunmamışdır. Qars yolu ilə Tiflisə yeni gəlmiş qlasni doktor Kyuçaryants deyir ki, Borçalının Candar stansiyasında tatarlar qatarı mühasirəyə alıb sərnəşinləri, o sıradan onu qarət ediblər və onunla gələn oğlunu az qala öldürməyiblər. Bir sözlə, müşavirədə bu mövzuda danışılanlar və ümumiyyətlə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çıxışlar çox olur. Dumanın zalını doldurmuş kütlə isə silah tələb edirdi.

Qlasniların çıxışları dinlənildəndən sonra axşam saat 10-da dumanın bütün şəxsi tərkibi və şəhər rəhbəri vəzifəsinin icraçısı knyaz V.N. Çerkezov mətbuat nümayəndələri ilə birgə iğtişaşların qarşısının alınması üçün təcili və effektiv tədbirlərin görülməsini xahiş etmək məqsədilə, Rusiya imperatorunun Qafqazdakı canişini general-adyutant qraf İ.İ. Vorontsov-Daşkovun hüzuruna gedirlər. Bu vaxt canişinin yanında iclas gedirdi.

Canişinin qəbulunu gözləyən qlasniların onları narahat edən mövzu barədə canişinlik dəftərxanasının müdiri ilə də söhbətləri olur. Qlasnilardan biri bəyan edir ki, Tiflisə gəlmiş borçalılar Vorontsov küçəsində yerləşən bir evdə qəbul olunur və o evin sahibinin admı çəkir. Dəftərxana müdiri həmsöhbətlərinə yayılan şayiələri yerində yoxlamağı məsləhət görür.

Axşam saat 10:30-da şayiələri yoxlamaq üçün qlasnilar knyaz A.İ. Bebutov və İ.S. Vatsadze şəhərin türklər yaşayan hissəsinə gedirlər. Onlar həm hökumət qoşunları, həm də üz-üzə dayanmış türklərin özünümüdafiə dəstələri və fəhlə təşkilatının üzvlərindən ibarət milislərlə qarşılaşırlar. Onu da qeyd edək ki, ordu əsgərlərindən fərqli olaraq, fəhlə təşkilatının mühafizələri maneəsiz şəhərin türklər yaşayan hissəsinə keçə bilirdilər. Qlasniların suallarını cavablandırmaq üçün türk özünümüdafiə patrulları öz başçılarını çağırırlar və o hər şeyi ətraflı izah edir, xüsusən də çox səmimi şəkildə bildirir ki, həqiqətən də öz soydaşlarını və dindaşlarını ermənilərin hücumlarından qorumaq üçün Tiflisə Borçalı kəndlərindən 150-yə yaxın silahlı türk gəlibdir. Borçalılar qlasnilara həmçinin Tiflisə gələrkən yolüstü ermənilərə məxsus ot tayalarını yandırmalarını və onlara qarşı başqa yönlü fəaliyyətlərini inkar etmirlər və bunu ermənilərin müsəlmanları öldürmələrinə əvəz olaraq etdiklərini, Tiflisə yalnız və yalnız sülh məqsədilə gəldiklərini deyirlər. O da bəlli olur ki, borçalılar həmin gün "Daşnaksutyun" a sülh zəmanətinin tələblərini göndəriblər. Bu tələblər şeyxülislamın və erməni katolikosunun bir-birinin hüzuruna gedib hər iki xalq barışıqına səsləyən dini ayinlər yerinə yetirməsi, özlərini qorumaq üçün yetərincə gücə sahib olduqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə müsəlmanların şəhər küçələri ilə silahlı yürüşünün keçirilməsinə şərait yaradılması, daşnaklar tərəfindən erməniləri hüzurə və sülhə çağıran intibahnamələrin yayılması və sairədən ibarət idi.

Canişin axşam saat 12-yə işləmiş, yanındakı iclas sona yetdikdən sonra дума üzvlərini qəbul edir. Görüşdə Çerkezov və qlasnilar silahlı borçalıların Tiflisə daxil olmasının qarşısının alınmasını və artıq müxtəlif yollarla şəhərə girməyə müvəffəq olanların, burada yaşayan qohumları ilə birlikdə (onların sonrakı taleyindən narahat olmasınlar deyə) şəhərdən çıxarılmasını tələb edirlər. Duma üzvlərini dinlədikdən sonra canişin bildirir ki, ətraf kəndlərdən türklərin silahlı dəstələrinin şəhərə daxil olmaması üçün bütün tədbirlər görüldü və şəhərin müvafiq hissələrində qoşunlar dayanıb, tək-tək adamların isə şəhərə girməsinin qarşısını o ala bilməz. Vorontsov-Daşkov eyni zamanda yalnız və yalnız silahlı erməni ünsürlərinin şəhəri tərk etməsi müqabilində şəhərə gəlmiş müsəlman silahlı ünsürlərinə şəhəri tərk etməsini təklif edə biləcəyini vurğulayaraq, şəhərin küçələrində, xüsusən də onun sakitçilik hökm sürən mərkəzi hissəsində onsuz da əsəbi olan bütün əhalidə qorxu yaradan silahlı şəxslərin öz silahlarını göstərmək xatirinə boş-boşuna veyllənməməsinin zəruriliyini ifadə edir. Daha sonra o bildirir ki, elə bu gecə gəlmə müsəlmanlar haqqında bir qərar qəbul edəcək və barışıqna nail olmaq üçün 27 noyabrda hər iki millətin ruhanilərini öz hüzuruna dəvət edəcək. Duma üzvlərindən birinin silahı buna heç bir zərurət olmadığı halda əsasən gimnazistlərin və oğlan uşaqlarının özlərini göstərmək üçün daşdığı sözləməsinə cavab olaraq canişin deyir ki, onlara bunu etməməyi təlqin etmək valideynlərinin borcudur.

Canişinin yanında yarım saat davam edən görüşdən sonra qlasnilar Dumaya qayıdırlar və onları gözləyən camaatı hər şey barədə geniş məlumatlandırır. Sonuncuların arasından radikal siyasi təşkilatların nümayəndələri qlasniların ünvanına gurultulu ittihamlarla çıxış edərək onların bütün əhali tərəfindən seçilmədiyini və yararsız olduqlarını, inqilabçı təşkilatlar üçün silah tələb edə bilmədiklərini və yalnız yeni, inqilabi dumanın lazımı dəyişikliklərə nail ola biləcəyini deyirlər. Bütün bu deyilənlərə qlasni A.İ. Xatisov etiraz edir. Şəhər başçısı vəzifəsinin icraçısı Çerkezov isə camaatı başa salmağa çalışır ki, silahı cibdə gəzdirmək və evdə saxlamaq olar, amma şəhərlilərin əsəbini qorumaq lazımdır və silahı göstərmək, qorxutmaq və s. üçün öz üzərində nümayişkarənə şəkildə daşmaq məqsədəuyğun deyil. Nəticədə qlasni L.T. Tiqranov bağırır ki, evə getmək və bütün gecəni

yatmamaq lazımdır, çünki şəhərlilərin həyatı təhlükədədir!

Gecə ikinin yarısında camaat və qıasnlılar Duma zalmı tərkedirlər [4, №295].

Bu hadisələrlə yanaşı 26 noyabrda hərbi qərargahda inzibati və hərbi idarələrdə yüksək vəzifə tutan zabıtların və hərbi məmurların yığınağı keçirilir. Yığınaq iştirakçıları belə bir ultimativ tələb irəli sürürlər: "Əgər xalq təşkilatlarına paylanmış silah əllərindən alınmasa, toplantıda iştirak edənlər xidmətin başını buraxacaqları [3, №213]. Bu tələbi gecikmədən canişinə çatdırırlar.

Həmin gün Riğədə naməlum şəxslər tərəfindən tramvay vaqonuna atəş açılır, ölən və ya yaralanan olmur. Bundan 9 saat sonra revolver gülləsi ilə Qaqnidze soyadlı bir gürcü yaralanır [2, №2958].

Qeyd edək ki, baş vermiş toqquşmalarla əlaqədar 24-26 noyabrda Tiflisdə heç bir qəzet çap olunmayıb və buna görə də şəhərdə baş vermiş qanlı hadisələr barədə məlumatlar qəzetlərin 27 noyabr və sonrakı saylarında dərc olunur.

27 noyabr

25-26 noyabr şəhərdə nisbətən sakit keçsə də 27 noyabrda qanlı toqquşmalar yenidən başlanır. Günorta saat 4-də Meydanda başlanan atışma təqribən yarım saat davam edir, sonra ara-sıra atəş səsləri eşidilir, axşam saat 9-da atışma səsləri yenidən tam gücylə artmağa başlayır və fasilələrlə gecə yarısına qədər davam edir. Ölən və yaralananlar olur.

"Kavkaz" qəzeti yazırdı: "Təqribən axşam saat 10-da Nəftluğun arxasında yanğın şəfəqləri görünürdü. Nəyin yandığı hələ ki, məlum deyil. Meydanda atışmanın başlanma səbəbləri barədə şəhərdə bir neçə versiya yayılıb. Deyirlər ki, İran təbəəli bir şəxsin dükanın yanından keçən drujinaçılardan biri bu iranlı tərəfindən ölümcül yaralanıb; başqa bir versiyaya görə müsəlman mühafizəçilərin ön postları Meydanda neytral xəttə keçmək istəyibdir, ancaq bu xətti tutan sosial-demokrat milisi onları buraxmayıb; üçüncü versiyaya görə, drujinaçılardan biri içi doldurulmuş berdankaya söykəni, tüfəng açılıb və drujinaçı özünü buxağından yaralayıb. Bu atışmada, deyilənlərə görə, bir tərəfdən müsəlmanların döyüş təşkilatı, digər tərəfdən əvvəlcə sosial-demokratlar və ardınca Sololak məhəlləsinin "Daşnaksutyun" partiyasından olan döyüş-mühafizə təşkilatı, əsasən də bu partiya qoşulmuş digər partiyaların döyüş təşkilatlarının üzvləri iştirak edir...

Bu atışmanın nəticəsində Mixail xəstəxanasına naməlum tatar aparılıb və o, çoxsaylı yaralardan ölüb. Bu xəstəxanada sosial-demokrat drujinaçı Rajden Sturua ölüb və buraya yaralı halda sosial-demokrat drujinaçılar İvan Beketov (ayağından yaralı) və Teofil Babinadze (sinəsindən yaralı), həmçinin müsəlman Həsən ağa Həsənov çatdırılıblar.

Meydanda barrikadalar və məftilli çəpərlər qurulmuşdu, Sololak dağının qədim qalanı (Narıncalanın F.V.) yanında yüksəklikləri Mauzer tüfəngləri ilə silahlanmış "Daşnaksutyun" təşkilatının üzvləri tərəfindən tutulmuşdu. Sololak dağı və ətrafları boyunca silahlı drujinaçılar postu qoyulmuşdu. Tatarların yerindən tərpədə bilinən barrikadaları var" [4, №295].

Borçalıların Tiflisə gəlməsindən sonra münaqişə tərəfləri arasındakı qüvvələr nisbətində müəyyən tarazlıq yaranır. Əgər indiyədək şəhərdə yalnız türklərə məxsus evlər, dükanlar və digər müəssisələr dağıdılıb tar-mar edilirdisə, 27 noyabrda ermənilərin də mağazaları, fabriklər və zavodları talan olunur. Bu barədə şəhər polismeysterinin Tiflis qubernatoruna ünvanladığı 1 dekabr 1905-ci il tarixli, 6404 sayılı raportunda məlumat verilir. Qeyd olunan raportda həmçinin 27 noyabrda bir "tatarın" sosial-demokrat milisləri tərəfindən Surp-Karapet yoxuşu ilə öz evinə yola salındığı zaman erməni guruhunun hücumuna məruz qaldığı və öldürüldüyü bildirilirdi [1, f. 17, s. 2, iş №557, vv. 62-64].

Həmin gün "Tsnobis purtseli" qəzetində gürcü sosialist-federalist partiyasının ermənilərə və türklərə sülh çağırışlı intibahnaməsi yayımlanmış, "İveriya" qəzetində isə tanınmış gürcü ziyalıların Tiflisdə fəaliyyət göstərən gürcü siyasi təşkilatlarına aşağıdakı məzmununda açıq məktubu dərc olunmuşdur [3, №213]:

Tiflisin gürcü sosialist-federalist, sosialist-demokrat və sosialist inqilabçı təşkilatlarına açıq məktub

Biz Tiflisdə yaşayan gürcü vətəndaşlarımızın bir qrupu sizə yuxarıda qeyd olunan təşkilatların komitələrinin üzvlərinə müraciət edirik:

- 1) Sizin üzvləriniz arasından seçilmiş komissiyada 22, 23 və 24 noyabrda Tiflisdə baş vermiş erməni-tatar qırğınının səbəbləri ciddi araşdırılsın;
- 2) "Daşnaksutyun" təşkilatının fizionomiyası və bu işdə fəaliyyəti təhqiq olunsun və aşkarlınsın;
- 3) Tələb edirik, bu utanverici və barbar qırğında iştirak edənlər müəyyən edilsin və belə şəxslər xalqın müstəqil təşkilatları tərəfindən cəzalandırılsın.

Gürcü vətəndaşların bir qrupu

Bu açıq məktubdan görünür ki, gürcü ziyalıları Tiflisdə baş vermiş qırğının səbəbkarları qismində daşnakları şübhəli bildirdilər.

"Tiflisskiy listok" qəzetinin 29 noyabr 1905ci il tarixli sayında dərc olunmuş məlumatlardan bəlli olur ki, 27 noyabr saat 5-də "Daşnaksutyun" partiyasının məşhur nümayəndələrindən biri faytonda Ortacala istiqamətinə gedən

zaman onu müşayiət edən milislərlə Əlibala adlı Şeytanbazarlının başçılığında yerli türklərdən ibarət xalq könüllü dəstəsinin üzvləri arasında atışma baş verir. Həmin anda Botanika küçəsində VI məhəllənin pristavının köməkçisi Morqayevskinin evi önündə bir qrup türkün üstünə bomba atılır; 3 nəfər ölür, çox sayda adam isə yaralanır. Pristav köməkçisinin bacısı baş vermiş partlayışdan huşunu itirib yerə yıxılır. Onu yaxınlıqda olan türklər qaldıraraq qonşu evlərdən birinə aparırlar və özünə gəlməsi üçün təcili tədbirlər görürlər.

Mətbuat səhifələrində 27 noyabr səhər saat 10-da Müştəiddə yerləşən Lortkipanidzenin restoranının yaxınlığında tacirlərin, 28 noyabrda Verada Tiflis poçt-teleqraf işçilərinin mitinqinin təyin olunduğu barədə elanlar çap olunmuşdu.

27 noyabrda "Arbuzni" meydanında müsəlmanların da mitinqi təşkil olunur. Mitinqə VI məhəllənin müsəlmanları, eləcə də şəhərdə olan Borçalı-qarapapaq türkləri çağırılır. Tədbiri açmazdan öncə canişinin adyutantı canişinin Tiflis müsəlmanlarına onları qorumaq üçün 6-cı məhəlləyə ordu batalyonunu ezam etmək və bunun üçün Borçalı qarapapaqlarını geri öz yaşayış yerlərinə qaytarmaq barədə təklifini çatdırır. Bu təklif müsəlmanların cari durumunu əhatə edən bir sıra başqa məsələlərlə yanaşı mitinq iştirakçılarının müzakirəsinə çıxarılır. Nəticədə bütün bu məsələlərlə, o cümlədən şəhərdəki Borçalılarla bağlı məsələlərin həlli ilə məşğul olmaq üçün adları aşağıda qeyd olunan nüfuzlu ziyalılardan ibarət komitə yaradılır:

Hüseyn bəy Yadigarov, Rəhim bəy Axundov, Hacı Axund Mollazadə, Mustafa Mərdanov, Məhəmmədəğa Şahtaxtinski, Mustafa bəy Eminov, Sübhanqulov, İsmayıl xan, Seyidov, Məmmədquluzadə, Mursaqulov, Məşədi Səməd Vəli oğlu, Abd.A. Sultanov, Ömər Faiq əfəndi Nemanzadə, Kərbəlayı Xıdır İrza oğlu, Məşədi Qasım Hacı Həsən oğlu, R.Əliyev, K.İs. Babayev, Osman Şamıxlı, Yusif bəy Tahirov, M.M. Oruc oğlu və Hacı Molla Baba Əliyev [6, №35].

Şəhərdəki mövcud durumla bağlı 2-ci qadın gimnaziyasının pedaqoji şurasının qərarı ilə bu gimnaziyanın bütün siniflərində dərslər qeyri-müəyyən müddətə dayandırılır.

Şuşa küçəsində (Şeytanbazar məhəlləsi) Xarazovun evi xuliqanlar tərəfindən qarət olunur.

27 noyabr axşamı şəhər müalicəxanasının Xarpux şöbəsinə sarıq üçün 12 türk gətirilir. Türklər öz yaralılarını məhəllələrində yerləşən bu müalicə müəssisəsinə yalnız buranın həkimi Şerbinina tərəfindən onlara yaralıların qeydiyyatına alınmayacağı barədə zəmanət verildikdən sonra gətirməyə başlayırlar. Türklərin zəmanət istəmələrinə səbəb onların hakimiyyətə inamsızlığı və gələcəkdə milli qarşıdurmada iştirak bəhanəsi ilə təqib oluna bilmə qorxusundan qaynaqlanırdı. Yaralı türklərin çoxuna öz evlərində türkçəarəçi həkimlər və qohumları tərəfindən yardım göstərilirdi. Ümumiyyətlə 2327 noyabr tarixlərində müalicəxananın Xarpux şöbəsində döyüşlər nəticəsində yaralanmış 35 türkə sarıq edilmişdir [4, №295].

"Man-Man" təxəllüslü müəllif "İveriya" qəzetində "Tiflisdə 27 noyabr" başlıqlı məqaləsində yazırdı:

"Həmin gün Nadzadəvidə Tiflis fəhlə təşkilatı xalq mitinqi təşkil etdi. Mitinqdə çox adam iştirak edirdi və onları əsasən bu son günlərdə Tiflisdə baş vermiş təəssüfləndirici qanlı hadisələr maraqlandırırırdı. İki düşmənləşdirilmiş millətin barışdırılması və birləşməsi haqqında çox danışıldı. Bir neçə müvafiq qətnamə də qəbul olundu. Günorta saat 5-in yarısında xalq dağıldı.

Bir az sonra atəş səsləri eşidildi. Qolovin prospektinə, komendant idarəsinin yanına gəldim. Əsgərləri binanın önünə buraxmadılar. Burada bir zabit gördüm. Soruşdum: "Kim atəş açdı?" Cavab aldım: "Bax, orada sizin bir sosial-demokrat milis indicə atıcı batalyonun bir əsgərini öldürdü. Buna görə əsgərlər həyəcanlanıblar". Zabitə dedim ki, bu ağ yalan və şayiədir, milis əsgərə heç vaxt güllə atmaz. Dedi ki, inanmırsansa komendantlığın binasına gir, orada əsgərin meyiti durur. Komendantlığa girmək istədim. Buraxmadılar. Telefonu olan bir tanışımın yanına getdim. Komendantlığa zəng etdim, amma dedilər ki, heç bir milisioner əsgər-zad öldürməyib.

Atəş səsləri güclənirdi. Bu vaxt Veradan içində bir neçə iranlı tatar olan iki araba gəlirdi. Arabaları iki-iki milis müşayiət edirdi. Canişinin iqamətgahına yaxınlaşanda, Yermolov küçəsində, kazak kazarması olan yerdə bu milisləri iyirmiyə yaxın kazak dayandırdı. Soruşdular: "Hara gedirsiniz və bu tufənglilər kimdir?" Milislər dedilər ki, biz bunların mühafizəçiləriyik, bunları İrannın baş konsulluğuna aparmalıyıq. Kazaklar bir-birinə dedilər: Давай, ребята, его бить» ("Gəlin uşaqlar, onları döyək") və döyməyə başladılar. Milislər dedilər ki, niyə döyürsünüz. Sonra gördülər ki, get-gedə kazakların yoldaşları artır. Qolovin prospektinə doğru qaçdılar. Kazaklar bir milisin berdanka tufəngini əlindən aldılar və sonra qaçan milislərin özlərinə tuşladılar. Onlardan biri, Quriyanın Makvaneti kəndindən olan Teofil Babilodzeni sağ kürəyindən yaraladılar, deyirlər digər milis də öldürülüb. amma bu barədə nə Mixail xəstəxanasında, nə də başqa yerdə bir şey dəqiqləşdirə bilmədim. Beləliklə hələlik o, nə diri, nə də ölü tapılıb.

Axşam saat 5:25-də Tatar meydanına tərəf getdim. Bu vaxt burada qızgın atışma var idi. Küçələrdə hər yanda milislər qarovul çəkirdi və meydana tərəf məni tək başına buraxmadılar.

Hamamların yaxınlığında milislər dedilər ki, artıq hər şey sakitləşib. Yoldan geri döndüm və Sioni küçəsinə getdim. Burada yaralılara nəzarət punktu var idi.

Axşam saat 10-a qədər Mixail xəstəxanasına aşağıdakı yaralıları gətiriblər: 1) Teofil Babilodze (kazaklar tərəfindən sağ kürəyindən ağır yaralanıb, amma həkimlər sağ qalmasına ümid verirlər), 2) İvan Beketov, dəmir yolu baş emalatxanasının işçisi (sağ dabanı zədələnmişdi), 3) bir tatar, onun kim olduğunu başa düşməyiblər, qarnından və başından yüngül xəsarət alıb.

Görənlər deyir ki, yenə yaralılar var, təqribən 4-5 nəfər, Amma biz Mixail xəstəxanasında sadalananlardan

başqa nə ölü, nə də yaralı bir kimsəni görmədik" [3, №214].

Yazıda ölü və ya diri olduğu barədə doğrudürüst bir məlumatın əldə edilməsinin mümkün olmaması söylənilən T.Babilodzenin milis dostunun taleyinə "İveriya'nın növbəti sayında aydınlıq gətirilir:

"Bu milis Qiorqi Mancavidze sağ imiş. Kazaklar onun başını tufəngin qundağı ilə yarıblar və özlərinin kazarmalarında dünənə qədər saxlayıb zorlayıblar" [3, №215].

28 noyabr

28 noyabrda da gün ərzində az-çox fasilələrlə şiddətli atışmalar davam edir. Tiflis polismeysterinin qubernatora hesabat məktubunda ermənilər tərəfdən tutulmuş Xarpux yüksəkliyindən yaxın ərazidə yerləşən VI məhəllənin evlərinin atəşə tutulduğu bildirilirdi [7, №249]. Həmin gün yalnız müalicəxananın Xarpux şöbəsinə 70 yaralı türk gətirilir. Mixail xəstəxanasına isə təqribən 50 yaşında adı bəlli olmayan bir nəfərin meyiti və yaralı halda Məmmədli Məşədi Əli oğlu, Qrikor Avakyan, Qevork Davidxanov, Yason Corbenadze adlı şəxslər, təsadüf nəticəsində yaralanmış milislər Stepan Samadurov (10-cu məhəllədən) və David Şteymerq (5-ci məhəllədən), eləcə də 6-cı məhəllədən tələbə-sanitar Kançeli tərəfindən bir naməlum şəxs gətirilir. Bir neçə gün öncə güllə yaraları ilə Mixail xəstəxanasına çatdırılmış Hacı Məmməd oğlu və 19 yaşlı Xeyiristə Baba oğlu isə dünyalarını dəyişirlər [4, №295].

Xarpuxda, Seyidabad küçəsində Kites Mamamtavrişviliyə məxsus evdən atılan atəşlə VI məhəllənin pristavı Qurqenidze yaralanır. Səhərisi gün həmin evdə 15 silahlı erməni həbs olunur [1, f. 17, s. 2, iş №557; 7, №249].

Avlabarda V məhəllənin qorodovoyu Qavril Petrişevə 4 nəfər hücum edərək onun silah və saatını əlindən alır [7, №249].

Sosial-demokrat milislər qeyri-qanuni silahların yayılmasının qarşısının alınmasında xeyli fəallıq göstərdilər. Belə ki, 28 noyabrda VIII polis məhəlləsində onlar fayton ilə Avlabara 30-dan çox berdanka tufəngi aparan bir nəfəri saxlayıb Naxalovkaya, sosial-demokrat fəhlə partiyasının Tiflis bürosuna gətirirlər [3, №215].

Fəhlə təşkilatının Naxalovkadakı bürosuna milislər həmin gün daha iki nəfəri gətirirlər. Onlardan 10 ədəd yeni sistemli "vintovka" (tufəng) və 2 min patron aşkar olunubmuş. Sonradan məlum olur ki, bunlar xuliqanlar imiş.

İrəvan meydanındakı "Kavkaz" mehmanxanasında "Daşnaksutyun" partiyasının üzvləri bir türkü şübhəli bilib saxlayırlar. Dindirilmə zamanı bu türk deyir ki, "Mən irəvanlıyam, orada baş vermiş erməni-tatar toqquşması zamanı tatarları mən sakitləşdirdim, indi də tatarları sakitləşdirmək üçün buraya gəlmişəm. Mənə sosial demokrat fəhlə partiyasının milislərindən ayırın və tatarların məhəlləsinə buraxın. Tam ümidvaram ki, sülh yarada biləcəyəm". Buna baxmayaraq ermənilər ona inanmayırlar [3, №215].

"İveriya" qəzetinin müxbiri qəzetin 30 noyabr 1905-ci il tarixli sayında öncəki 27-28 noyabr günlərində Tiflisdə baş verən olaylar barədə yazırdı:

"Tiflisdə dəhşətli hadisələrin sonu görünmür, qan tökülməsi bir gün dayananda, ikinci gün daha qorxulu güclə baş qaldırır. 25 və 26 noyabrda bir azca rahatlıq oldu. Camaat azacıq da olsa nəfəs aldı. Hər yanda dükənlər və mağazalar açıldı, ticarət və istehsalat müəssisələrinin hamısında iş yenidən başlandı. Fəqət dəhşətli şayiələr şəhərdə daha və daha çox yayılırdı. Hər yerdə danışırdılar ki, şəhərin yaxınlığında yerləşən kəndlərin tatarları bir yerə toplaşdıblar və silahlı şəkildə Tiflisə gəlirlər.

28 noyabrda günorta şayiələr yayıldı ki, bu gün Tiflisin patriotlar (vətənpərvərlər) partiyası prosessiya ilə şəhəri keçməyi nəzərdə tutur. Hər yandan camaat dağılışdı. Heç kəs bu yürüşü görmək istəməirdi.

Həmin gün axşam saat 4-ə qədər şəhərdə heç nə baş vermədi, ancaq saat 4:15-də tatarların məhəlləsindən şəhərin orta hissəsinə qorxunc və uzun sürən silah səsləri gəldi. Sonra məlum oldu ki, qaçaq tatarlar şəhərə həqiqətən gəliblənmiş və onlar atışmağa başlayıblar. Tatarların məhəlləsində duran sosial-demokrat partiyasının drujinası, bunu dayandıra bilmədi...

Böyük təhlükə yarandığı üçün drujina tatarların məhəlləsindən çıxdı. Axşam hamı tatarların hücum edəcəyindən qorxurdu. Ona görə başqa siyasi partiyaların drujinaları tatarları buraya (Kürün qarşı səmtinə F.V.) buraxmamaq üçün tatarların məhəlləsinin ətrafına toplaşdılar. Hər yanda mövqelər tutdular. Onların yanında əsgərlərin azsaylı dəstələri də düşərgə saldı.

Tatarların məhəlləsindən arası kəsilməyən tufəng səsləri eşidilirdi və buradan onlara ordu cavab verirdi. Aramsız atışma axşam saat səkkizin yarısında dayandı. Tatarların bu tərəfə (Avlabara - F.V.) keçməsinin qarşısının alınması üçün küçələrdə barrikadalar quruldu. Tatarlar gecə şəhərin orta hissəsinə keçməyə cəhd etmədilər, amma gecə boyu ara-sıra atışma var idi.

Şəhərə qədər belə davam etdi. Səhər atəş səsləri çoxaldı, amma günorta saat 1-dən 3-ə qədər yenə dayandı. Milislərdən ikisi yaralandı. Tatarların məhəlləsinə atılmış güllələr bir neçə tatarı xəsarət yetirdi.

28 noyabrda saat 3-də araba ilə Riğeyə tərəf getdim. Metexi qalasıdan o üzə güclü atışma gedirdi. Körpü yaxınlığında drujina dururdu. Qəflətən Tatar məscidindən o yanda bir evdən kimsə bayıra tufəng atdı. O saat güclü atışma başlandı. Bu evə kütləvi surətdə atəş açdılar. Deyilənə görə drujina və əsgərlər atırdılar.

Körpünün o üzündə drujinanın birinci mövqeyi yerləşirdi...Birdən bu tərəfdə atışma başladı. Drujina cavab atəşi açdı. Böyük atışma başlandı. Atışma çox davam edərdi, ancaq mövqelərin yaxınlığındakı əsgərlər "zalp" (yaylım) atəşi verdilər və bundan sonra atışma dayandı.

Geriyə qayıtdım. Tatarların meydanından bəri demək olar ki, bütün döngələr və küçələrdə barrikadalar

qurulmuşdu. Küçələrdə çəlləklər, taxtalar, unla dolu çuvallar, arabalar, köhnə faytonlar və pusquda dayanmış silahlı ermənilər var idi. Bəzi yerlərdə sosial-inqilabçılar və sosial-demokratların drujinaları dururdu. Silahsız adamları dayandırmırdılar. Çox yerlərdə barrikadalar yeni qurulurdu. Bir yerdə barrikadalar üçün o qədər torpaq çıxarılmışdı ki, nəhəng bir xəndək yaranmışdı.

Bu məhəllənin (Avlabar nəzərdə tutulur F.V.) bütün evlərindən sakinlər başqa yerə köçmüşdülər. Evlərdən yalnız silahlanmış gənclər boylanırdılar və əllərində tüfənglərini hazır tutmuşdular.

Döngələrdə, dalanlarda bir saat yarım qaldıq, hər tərəfdən silah səsləri eşidilirdi.

Gecə atəş səsləri çox idi, ancaq tatarlar heç bir tərəfdən hücum etməyə cəhd göstərmədilər".

29 noyabra keçən gecə nisbətən rahat keçir, bəzi yerlərdə tək-tük silah səsləri eşidilir.

(Davamı gələn sayımızda)

MƏNBƏLƏR:

1. Gürcüstan Milli Tarix Arxivi.
2. "Tsnobis purtseli" qəzeti, 1905.
3. «İveriya» qəz., 1905.
4. "Kavkaz" qəz., 1905.
5. "Tiflisskiy listok" qəz., 1905.
6. "Vozrojdeniye" qəz., 1905.
7. "Novoye obozreniye" qəz., 1905.